

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KOMMERSİYA BANKLARININ FOND BAZARINDA VASİTƏÇİLİK ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5301.01-“Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi”

Elm sahəsi: 53 - iqtisad elmləri

Iddiaçı: Lamiyə Lazım qızı Xankişiyeva

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün

təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Sərvər Alcan oğlu Abbasov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ramil Məhəmmədəli oğlu Əliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Sənan Tariyel oğlu Hacızadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri.

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Yaşar Atakişi oğlu Kəlbəyev

Dissertasiya şurasının elmi kəbiri.

imza

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Suqra İnqilab qızı Hübətova

Elmi seminarın sədri.

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Zahid Fərrux oğlu Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ TƏSVİRİ

Mövzunun aktuallığı. Dünya təcrübəsinə əsasən, bazar iqtisadiyyatı modelinin səmərəli inkişafı üçün şaxələndirilmiş infrastruktura malik maliyyə sektoru və effektiv fəaliyyət göstərən fond bazarının mövcudluğu zəruri şərtidir. Maliyyə bazarının tərkib hissəsi olan fond bazarı qiymətli kağızların buraxılışı və yerləşdirilməsi prosesində meydana çıxan iqtisadi münasibətləri, eləcə də, bazarın peşəkar iştirakçıları tərəfindən qiymətli kağızların təkrar tədavülünü əks etdirən fəaliyyətini əhatə edir. Məhz fond bazarında xüsusi maliyyə alətləri olan qiymətli kağızlarla bağlı mülkiyyət və kreditləşmə münasibətləri münasibətləri təşəkkül tapır.

Bu gün fond bazarı və bu bazarda kommertiya banklarının fəaliyyəti mövzusu aktualdır, belə ki, bazar iqtisadiyyatının inkişafı və təkmilləşdirilməsi ölkəmizdə bank sektorunun fəaliyyət mexanizminin və fond bazarının məzmununu, o cümlədən bu bazarın iqtisadiyyata təsir qüvvəsini artırmasını tələb edir. Ölkənin bank sisteminin likvidliyi, onun maliyyə bazarlarında genişmiqyaslı əməliyyatlar apara bilməsi həm ölkə üçün həm də bizim hər birimiz üçün əhəmiyyətlidir, belə ki, iqtisadiyyatın güclənməsi və zəifləməsi bizim hər birimizə təsir edir. İqtisadiyyat üçün qiymətli kağızlar bazarı bir sıra əsas funksiyaları yerinə yetirir. Onlardan biri investisiya prosesinin idarə olunması və cəmiyyətdə investisiya resurslarından düzgün istifadəni təmin etməkdir. Kommertiya banklarının isə bu bazarda vasitəçilik əməliyyatları bank sisteminin daha da möhkəmlənməsinə və gəlirlərinin artmasına səbəb olur.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına Dair Strateji Yol Xəritəsində ölkənin bank sektorunun inkişafı prioritetlərinə geniş yer verilmişdir. Burada ölkənin maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi üçün emitentlər və maliyyə vasitəçiləri üçün əlverişli mühitin yaradılması, investorların maliyyə bazarına çıxış imkanlarının artırılması, banklararası pul bazarında aktivliyin artırılması strateji prioritet kimi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında fond bazarının inkişafında bank sektorunun rolunun araşdırılması, kommertiya bankları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların dərinədən təhlili əsasında qiymətli kağızların

tədavülü sahəsində onların vasitəçilik fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və səmərəli reallaşdırma mexanizmlərinin işlənilməsi hazırlanması mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir və hazırkı zamanda Azərbaycanda maliyyə-bank sferasında aparılan elmi tədqiqatların başlıca istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilməlidir. Bu problemlərin kompleks-sistemli şəkildə tədqiqi hazırkı dövrdə çox aktual məsələlərdən biridir. Qeyd olunanlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını sübut edir və onun seçilməsini şərtləndirən amillər kimi çıxış etmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bank sisteminin maliyyə bazarlarında fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində kifayət qədər genişmiqyaslı biliklər sistemi və elmi araşdırma bazası formalaşmışdır.

Ölkəmizdə monetar, pul-kredit sahəsinin və maliyyə-bank sisteminin ümumi və sahəvi inkişaf problemlərinə Abdullayev X.S., Abdullayev R.E., Adıgözəlov Ş.Ə., Bağirov V.Y., Əkbərov R.M., Əsgərova R.V., Əzizov Y.S., Xudiyev N., Xuduzadə R.A., Hacızadə S.T., Kaşiyeva F.Ş., Quliyeva Ş.T., Qurbanova T.T., Məmmədova G.Q., Məmmədov İ.N., Məmmədov Z.F., Mustafayev F.A., Vəliyev P.A. və s. yerli alimlərin əsərləri həsr edilmişdir.

Kommersiya banklarının müxtəlif əməliyyatlarının araşdırılmasına Babayev Ə.M., Cavadov A.M., Quliyev F.M., Orucov İ.R., Sultanov A.H., Hacıyev E.M., Vahabzadə N.M., Kərimova C.A., Mürşüdlü F.F. və digər alimlərimiz öz əsərlərində yer veriblər.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin inkişaf problemlərinin müxtəlif aspektləri Əliyev A.İ., Əliyev M.F., Qasimov A.S., Həşimov F.K., İbrahimov Z.H., İsmayılov A.X., Qəzənfərov E.M., Kazimov F.X., Kərimov A.E., Şəkəraliyev Q.A. və digərləri tərəfindən araşdırılmışdır.

Maliyyə və qiymətli kağızlar bazarının və burada kredit institutlarının inkişaf problemlərinin müxtəlif aspektləri Abbasov A.H., Abbasov R.H., Əliyeva A.A., Qaraxanov N.N., Sadıqov E.M., Hacıyev R.S., Həsənov R.A., İsamaylov E.Q., Musayev E.M., Rzayev E.A. və s. Azərbaycan alimləri tərəfindən araşdırılmışdır.

Xarici iqtisadçı alimlərdən bu problemlərin araşdırılması ilə M.Fridmen, C.Hiks, K.C.Baltrop, C.K.Van-horn, E.C.Dollan, K.D.Kempbel, R.C.Kempbel, T.Kouplend, M.Miller, F.Modelyani, D.Polfremen, P.S.Rouz, F.Ford, U.Şarp, B.Edwards və s. məşğul olmuşdurlar.

MDB ölkələri tədqiqatçılarından isə Q.N.Beloqlazova, N.İ.Va-

lençeva, E.F.Jukov, V.S.Zaxarov, A.Y.Kazak, V.V.Kiselyov, V.İ.Kolesnikov, Q.Q.Korobova, A.M.Kosoy, L.N.Krasavina, L.P.Kroliveçkaya, O.İ.Lavruşin, İ.V.Larionova, O.M.Boqdanova, Y.B.Zelenskiy, A.V.Kryuçkovskiy, V.D.Nikiforov, J.V.Poqodina, V.A.Rıbakov və s. bank sektorunun və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuşlar.

Bu tədqiqatların elmi və parktiki əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, milli iqtisadiyyatın mövcud inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ölkənin fond bazarının perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, burada əsas maliyyə-kredit institutu olan kommersiya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin rolunun dəyərləndirilməsi sahəsində kompleks-sistemli elmi tədqiqatların aparılmasına ehtiyac duyulur, belə ki, bu aspektlər tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Qeyd olunanlar tədqiqat işinin aktuallığını sübut edir və dissertasiya mövzusunun seçilməsini şərtləndirən əsas amillər kimi çıxış etmişdir.

Tədqiqatın obyektı: kommersiya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatları və fəaliyyəti.

Tədqiqatın predmeti: Bütövlükdə fond bazarının fəaliyyəti və burada kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatları zamanı meydana çıxan münasibətlər sistemidir.

Tədqiqatın məqsədi fond bazarının fəaliyyətinin elmi əsaslarının öyrənilməsi və kommersiya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin təhlili əsasında bankların qiymətli kağızlarla vasitəçilik əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat prosesində aşağıdakı **vəzifələr** müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və bankların bu sahədə fəaliyyəti problemlərinin öyrənilməsinə dair müxtəlif nəzəri və metodoloji yanaşmaları araşdırmaq;
- fond bazarında bankların vasitəçilik fəaliyyətinin mexanizm və xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- ayrı-ayrı ölkələrdə fond bazarı ilə kommersiya banklarının qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşması və təşəkkül proseslərini təhlil etmək;
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf dinamikasını tədqiq etmək;
- Azərbaycanda kommersiya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin müasir

mexanizmlərini üzə çıxarmaq;

- Kommersiya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatlarının milli iqtisadiyyatın investisiyalaşdırılması prosesinə təsirini qiymətləndirmək;
- Bankların fond bazarında vasitəçilik fəaliyyətinin inkişafının prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında vasitəçilik fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək;
- Milli fond bazarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəli mexanizmlərini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat prosesində statistik qruplaşdırma, təhlil-sintez, sistemli yanaşma, situasiyalı təhlil, induksiya-deduksiya və s. metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəzəri bazasını ölkə və xarici alimlərin qiymətli kağızlar bazarı, kommersiya banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi, maliyyə bazarlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri, qiymətli kağızlar sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələləri üzrə elmi əsərləri təşkil etmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qiymətli kağızlar bazarında bankların vasitəçilik fəaliyyəti sahəsindəki müxtəlif fikirlərin qarşılıqlı əlaqəsi və uyğunluğu aşkarlanmış, müxtəlif elmi-nəzəri yanaşmaları müqayisə və əlavə etməklə fond bazarında bankların vasitəçilik fəaliyyətinin prinsiplərini ümumiləşdirmiş və tamamlamış, həmçinin müəllif yanaşmasına əsaslanan metodoloji aparat sistemləşdirmişdir.

- Kommersiya banklarının müxtəlif ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinin müqayisəli təhlili aparılaraq, onların fərqli tərəfləri öyrənilmiş və özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və onların müəyyən istiqamətlərinin milli fond bazarına tətbiqi üçün milli qiymətli kağızlar bazarının inkişaf dinamikası müəyyən edilmişdir və oradakı problemlər üzə çıxarılmışdır.

- Fond bazarı və kommersiya banklarının qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və prinsipləri üzə çıxarılmışdır və ölkədə kommersiya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin müasir vəziyyəti qiymətləndirilərək qarşıya çıxan problemlərinin həlli istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycanda kommersiya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf perspektivlərinin istiqamətləri müəyyən edilmiş və bu əməliyyatların investisiyaların maliyyələşdirilməsinə təsiri

məsələləri öz əksini tapmışdır.

- Milli fond bazarında komməriya banklarının fəaliyyətini, investorların hüquqlarını tənzimləyən qanunvericilik bazasına müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Fond bazarlarında vasitəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi müxtəlif qanunvericilik boşluqları, normativ hüquqi aktların olmaması ilə üzləşir. Müəllif tərəfindən milli fond bazarının spesifikliyinə əsaslanaraq dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər işlənib hazırlanmış, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında komməriya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri təhlil edilərək komməriya banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Bu baxımdan **nəzəri, elmi və praktiki aspektdə:**

- Qiymətli kağızlar bazarında bankların vasitəçilik fəaliyyəti sahəsindəki nəzəri və metodoloji yanaşmaların konseptual ümumiləşdirilməsi aparılmışdır;
- Fond bazarında komməriya banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır;
- Ayrı-ayrı ölkələrdə komməriya banklarının qiymətli kağız bazarında fəaliyyətinin müqayisəli təhlili aparılaraq, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- milli fond bazarının inkişaf dinamikası təhlil edilmişdir;
- fond bazarı və komməriya banklarının qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və prinsipləri üzə çıxarılmışdır;
- ölkədə komməriya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin müasir vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında bankların vasitəçilik əməliyyatlarının investisiyaların maliyyələşdirilməsinə təsiri xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır;
- Azərbaycanda komməriya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir;
- Milli fond bazarının dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər işlənib hazırlanmış, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankının, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının rəsmi məlumatları, qiymətli kağızlar bazarı üzrə əsas göstəricilərin hesabatları, aparıcı ölkə və xarici alimlərin elmi tədqiqatlarının nəticələri, internet resursları materialları, həmçinin müəllifin bilavasitə müşahidələri və təhlilləri əsasında formalaşmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və nəticələri konkret təkliflər səviyyəsinə çatdırılıb və bu təkliflər qiymətli kağızlar bazarında ölkədə kommersion banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və nəticələri konkret təkliflər səviyyəsinə çatdırılıb və bu təkliflər qiymətli kağızlar bazarında ölkədə kommersion banklarının vasitəçilik əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi və aprobasiyası. Tədqiqatın nəzəri və praktiki nəticələri respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-praktiki konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında AAK tərəfindən tövsiyyə olunmuş elmi nəşrlərdə dərc olunan 8 məqalə və 7 tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya giriş (12070 işarə), üç fəsil (I fəsil 82341 işarə, II fəsil 62443 işarə, III fəsil 56571 işarə), nəticə (16140 işarə) və 122 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı, cədvəllər, qrafiklər, şəkillər istisna olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 229891 işarəni təşkil edir.

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. Qiymətli kağızlar bazarında bankların vasitəçilik fəaliyyəti sahəsindəki nəzəri və metodoloji yanaşmaların konseptual ümumiləşdirilməsi aparılmışdır.

Pul vəsaitlərinin təkrar bölüşdürülməsi mexanizmi kimi qiymətli kağızlar bazarı milli iqtisadiyyatın real və maliyyə sektoru ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və kapitalın sahələrarası sərbəst axınını təmin edir. Qiymətli kağızlar bazarının əsas rolu milli iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı üçün müvəqqəti sərbəst pul resurslarının səfərbər etməkdən ibarətdir.

Maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri kimi maliyyə, kredit və pul bazarlarının, eləcə də fond birjalınının fəaliyyətinin təşkili işlərinin aparılması və s. dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi sayılır

Hazırda pul-kredit siyasətində bir istiqamət də effektiv fəaliyyət göstərən maliyyə bazarının formalaşdırılmasıdır. Maliyyə bazarının pul kütləsinin formalaşmasına çox böyük təsir gücü vardır. Kommersiya bankları maliyyə bazarında fəaliyyət göstərdiyinə görə bu bazarın formalaşdırılması və tənzim edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə bazarlarının dövlət qiymətli kağızlar bazarı, daxili valyuta bazarı, korporativ səhmlər bazarı və s. formalarının inkişafı iqtisadiyyatın ehtiyacı olduğu pul kütləsi ilə təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Dövlət büdcəsi, bank sistemi və qiymətli kağızlar bazarı daima sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bu sahələr həm bir-birini tamamlayır, eyni zamanda bir-birilə rəqabət aparır. Bunun səbəbi hər üç kanalın inkişaf dinamikasının fərqli istiqamətlərə yönümlü olmasıdır. Belə ki, vergilərin artırılması nəticəsində büdcə vəsaitlərinin çoxalması təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin sərbəst maliyyə vəsaitlərini azaltmaqla, bank sistemi və fond bazarının resurs bazasını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı, bank kreditləşməsinin genişləndirilməsi (kredit ekspansiyası) real sektorun qiymətli kağızların buraxılışı vasitəsilə maliyyələşdirilməsi imkanlarını azaldır.

Qiymətli kağızlar bazarında qeyri-peşəkar fəaliyyət, kredit təşkilatları tərəfindən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün təqdim olunan lisenziya üzrə yerinə yetirilir. Kommersiya bankları bank sisteminin aşağı-ilkın mərhələsinin institutlarıdır. Onların əsas təyinatı-pul vəsaitlərinin cəlb olunması və onların öz adından, geri qaytarılma, ödənilmə və müddətlilik şərtləri əsasında yerləşdirilməsidir. Tədqiqatçılar

bankların real sektorla kredit münasibətlərini məhdudlaşdıran əsas amil kimi qiymətli kağızlar bazarının gəlirliyinin real sektora qoyulan vəsaitdən yüksək olması, bankların resurs bazasının zəifliyini göstərir.

2. Kommersiya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatlarının spesifik xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmışdır.

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin mühüm maliyyə-investisiya mənbələrindən biri də başlıca funksiyası maliyyə vəsaitlərinin cəmlənməsi və zəruri istiqamətlərə yönəldilməsi olan qiymətli kağızlar bazarıdır. Ona görə də, əsas diqqətin yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik yeni müəssisələrin təşkilinə yönəldilməsi çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarının əsas məqsədi iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıda qeyd olunan şərtlərin mövcudluğu mütləqdir:

- kapitalın sərbəst hərəkəti;
- qiymətli kağızların çoxsaylı satıcıların və alıcıların, eləcə də, alışı və satış qiymətlərində kiçik fərqlərin hesabına əldə olunan likvidliyinin təmin olunması;
- satıcıların və alıcıların əlaqəsini təmin edən ticarət sistemlərinin mövcudluğu;
- bazarın informasiya şəffaflığı.

İnformasiya dəqiq, düzgün və məzmunlu olmalıdır. Bu səbəbdən də fond bazarında informasiyanın aşağıda qeyd olunanlar tərəfindən açıqlanmasına böyük diqqət yetirilir:

- emitentlər tərəfindən müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında, qarşıda gözlənilən qiymətli kağızlar buraxılışı haqqında, iri səhmdarlar haqqında və sair;
- fond bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən öz ixtisasları, müştərilərə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi şərtləri, özlərinin maliyyə öhdəlikləri haqqında;
- ticarətin təşkilatçıları tərəfindən ticarət qaydaları, listing şərtləri və sair haqqında;
- tənzimləmə orqanları tərəfindən normativ-hüquqi bazanın dəyişiklikləri haqqında, maliyyə bazarında nəzarət sistemi və iş qaydalarına riayət etmə haqqında.

Kommersiya bankının qiymətli kağızlar bazarında digər fəaliyyət

növü depo-zitari fəaliyyətidir, yəni, qiymətli kağızların saxlanması, qiymətli kağızlar üzərində hüquqların uçotu üzrə xidmətlərin göstərilməsini, eləcə də, qiymətli kağızlarla müqavilələrə xidmət edilməsini əhatə edir.

Kommersiya bankları qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyəti də həyata keçirə bilər, yəni müvafiq müqaviləyə uyğun olaraq müəyyən mükafat yerinə təyin edilmiş zamanda mülkiyyət hüququ ilə digər şəxsə aid olan qiymətli kağızların bu şəxsin və ya onun müəyyən etdiyi digər şəxsin marağı ilə öz adından idarə olunması üzrə fəaliyyətdir.

Kommersiya banklarının fond bazarında fəaliyyətinin yeni forması kapitalın bu və ya digər maliyyə aktivlərinə yatırımı ilə bağlı məsələlər üzrə məsləhət xidmətlərinin həyata keçirilməsidir. Məsləhət xidmətləri kommersiya banklarının daxili məlumat sisteminə əsaslanır, ona görə ki, bu sistem müxtəlif aktivlərin gəlirləri və riskləri arasında nisbəti analiz etmək və alıcılar üçün qiymətli kağızların dinamikasını nəzərdən keçirərək, onların portfelinin alınması və yaradılması alqoritmlərini tərtib etməyə imkan verir.

Kommersiya bankları fond bazarında investor kimi də fəaliyyəti həyata keçirə bilərlər. Kommersiya bankları başqa əməliyyatlarla bərabər qiymətli kağızlarla da əməliyyatları həyata keçirən universal banklardır.

Bankların qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları kimi yəni, vasitəçi kimi fəaliyyəti aşağıda göstərilən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- broker fəaliyyəti;
- diler fəaliyyəti;
- qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət;
- kliring fəaliyyəti;
- depozitar fəaliyyəti.

3. Ayrı-ayrı ölkələrdə kommersiya banklarının qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinin müqayisəli təhlili aparılaraq, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatını kommersiya banklarının fond bazarlarında iştirakı olmadan təsəvvür edilmir ki, burada onların rolu milli qanunvericilikdən asılı olaraq fərqlənir. Bununla yanaşı, bir sıra məqamlara görə qiymətli kağızlar üzrə bank fəaliyyətinin təşkil olunması sahəsində xarici təcrübə müəyyən elmi və praktiki maraq doğurur.

Qiymətli kağızlar bazarının xidmətinə aid ənənəvi bank əməliyyatları aşağıdakılardır:

- Qiymətli kağızların alınması və onların təhlükəsizliyi üçün kreditin verilməsi;
- İstiqrazların və digər qiymətli kağızların (məsələn, mənzil şəhadətnamələrinin) bank təminatlarının təmin edilməsi;
- Emitentlərin ödəniş agentlərinin funksiyalarının yerinə yetirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarının hesablarının saxlanması və qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlarının nəticələrinə görə pul hesablaşmalarının aparılması.

Ölkələrin iqtisadiyyatında böhran hallarının təsiri altında əmanətlərin etibarlı qorunma mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac yarandı. ABŞ-da böyük depressiyanın başlanmasına qədər və dünya iqtisadi böhranının həddindən artıq itkiləri və zərərləri ilə əlaqədar o dövrdə mövcud olan universal banklar alternativ ilə üzləşmiş oldular: ya ənənəvi bank xidmətlərini göstərmək, yaxud da qiymətli kağızlarla əməliyyatları həyata keçirmək. Beləliklə, bütün banklar kommersiya banklarına (onlara qiymətli kağızlarla əməliyyatları həyata keçirmək və fond birjalarında üzvlük qadağan edilmişdir və investisiya banklarına bölünmüşdür ki, onlar əsasən real aktivlərə və emissiya alətlərinə uzunmüddətli yatırımlara yönümlü idi.

Yaponiyada II Dünya Müharibəsindən sonra kommersiya bank işi qanunvericiliklə investisiya və bank fəaliyyətindən ayrılmışdır. Qanuna uyğun olaraq, kommersiya banklarına yardımçı əməliyyatlar kimi qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirməyə icazə verilmişdir. Universal banklar olmasa da, Yaponiya birjasında onlar qiymətli kağızlarla ticarətə birbaşa müdaxilə imkanını əldə etmiş və bununla da broker firmalarını sıxışdırmışdılar. Onlara həmçinin, lisenziya almaqla orta q firmalarının-broker şirkətlərinin və birjaların üzvləri olan firmaların yardımından istifadə etmək, istər öz hesabına, istərsə də müştərilərin tapşırıqları əsasında bütün növ qiymətli kağızların alışını və satışını həyata keçirmək hüququ verilmişdir.

AFR-nın kommersiya bankları universal (Universal banken) və ixtisaslaşmış (Spezial banken) bankalara bölünür. AFR-nın kommersiya firmalarına qiymətli kağızlarla bütün növ əməliyyatları həyata keçirmək hüququ verilmişdir. Almaniyada orta q broker firmaları mövcud olmadığından bütün funksiyaları banklar icra edir, yəni, banklar ən böyük

həcmdə istiqraz vərəqələrini buraxır, böyük investorlar və investisiya qruplarının sahibləri (mülkiyyətçiləri) kimi çıxış edir, qiymətli kağızlarla əməliyyatların əksər hissəsini həyata keçirirlər.

MDB ölkələrinin təcrübəsinə nəzər salaraq, görmək olar ki, Rusiyanın kommertiya banklarına praktiki olaraq tam şəkildə fond bazarında peşəkar və qeyri-peşəkar fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdir. Rusiyanın kommertiya banklarının mövcudluğunun əhəmiyyətli problemlərindən biri gəlirlərin etibarlı şəkildə daxil olmasının təmin edilməsidir. Rusiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq, kommertiya banklarına peşəkar iştirakçı-investisiya institutu qismində çıxış etmək və bu zaman broker və ya diler rolunu həyata keçirərək, hesablaşma-klirinq xidmətlərini, depozitar xidmətlərini göstərmək və digər fəaliyyəti həyata keçirmək icazəsi verilmişdir.

4. Milli fond bazarının inkişaf dinamikası təhlil edilmişdir.

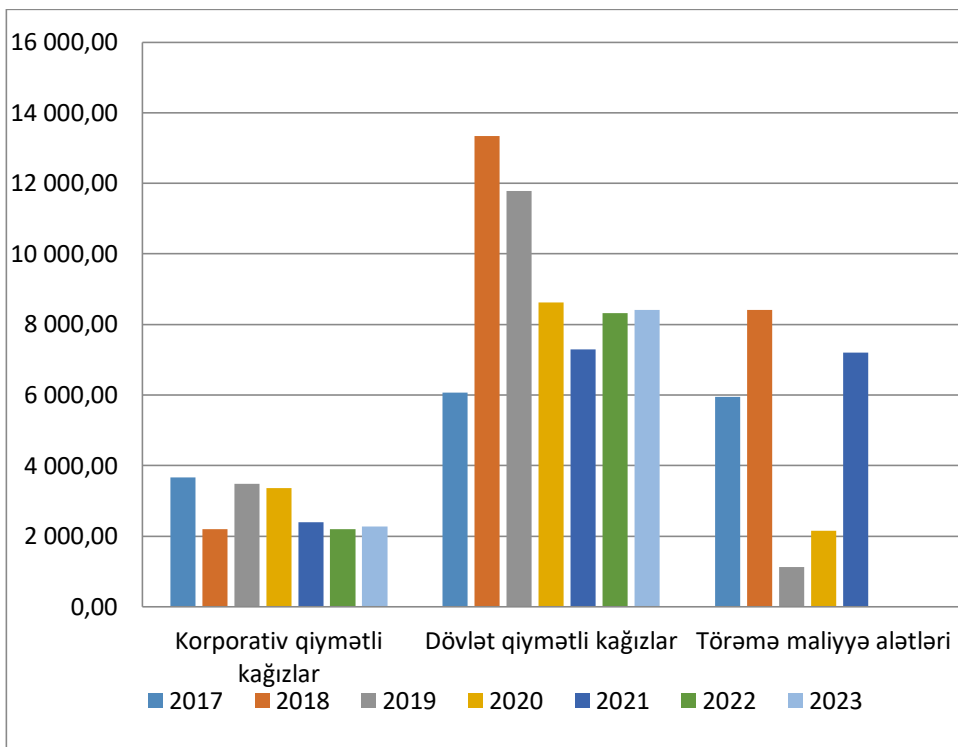
Dövlət qiymətli kağızlar bazarının strukturunun təhlilini burada dövr edən qiymətli kağızların dövriyyə xüsusiyyətlərinin təhlilindən başlamaq lazımdır:

1. Dövlət qısamüddətli istiqrazları və Mərkəzi Bankın notları. Fond Birjası formalaşdıqdan sonra Maliyyə Nazirliyi tərəfindən emissiya olunan dövlət istiqrazları və Mərkəzi Bank tərəfindən emissiya olunan notlarla əməliyyatlar bazarın tələb və təklifinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi istiqrazların yerləşdirməsi ilə cəlb etdiyi vəsaiti dövlət büdcəsinin kəsrinin bağlanması, Mərkəzi Bank isə açıq bazar əməliyyatları çərçivəsinə pul kütləsinin tənzimlənməsi məqsədləri üçün istifadə edir.

2. Borc öhdəlikləri və veksellər bazarı: Bu qiymətli kağızlar qeyri-emissiya qiymətli kağızları olduğu üçün fond bazarından kənarında alınıb satılır. Lakin, bu bazar hələlik kifayət qədər formalaşmamışdır və bu qiymətli kağızların likvid bazarı mövcud deyil.

3. Dövlət özəlləşdirmə payları (çekləri) və opsiyonları: Özəlləşdirmədə istifadə olunmaq məqsədi ilə tədaviyə buraxılmış bu qiymətli kağızların istifadə müddəti başa çatsa da, qeyri-mütəşəkkil bazarda alınıb-satılması davam edir.

4. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı: səhmlər və korporativ istiqrazlar

Diaqram 1. Qiymətli kağızlar bazarının strukturunun inkişaf dinamikası

Mənbə: müəllif tərəfindən keçmiş MBNP-ın və ARMB-nin məlumatlarına əsasən tərtib olunub

Korporativ qiymətli kağızlar bazarının müxtəlif seqmentlərində baş verən prosesləri təhlil etdikdə görürük ki, valyuta məzənnələrinin fərqləri amillərinin bazarın seqmentlərinə təsiri burada daha kəskin müşahidə olunur. Ümumiyyətlə Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında korporativ qiymətli kağızlar bazarının həcmnin getdikcə azalması tendensiyaları müşahidə olunur. Bu həm səhmlərə, həm də korporativ istiqrazlara aiddir.

Dövlət qiymətli kağızlarının dinamikasına isə nəzər saldıqda 2016-2019-cu illər ərzində onların həcmnin daim artdığını görmək olar (bax diaqram 1.). Qeyd edək ki, burada mühüm mövqeyə Mərkəzi Bankın notları malikdir. Belə ki, 2016-cı ildə dövlət istiqrazlarının

ümumi həcmi 0,567 mln. manat Mərkəzi Bankın notları isə ondan 2,1 dəfə az 0,268 mln. manat təşkil edirdi.

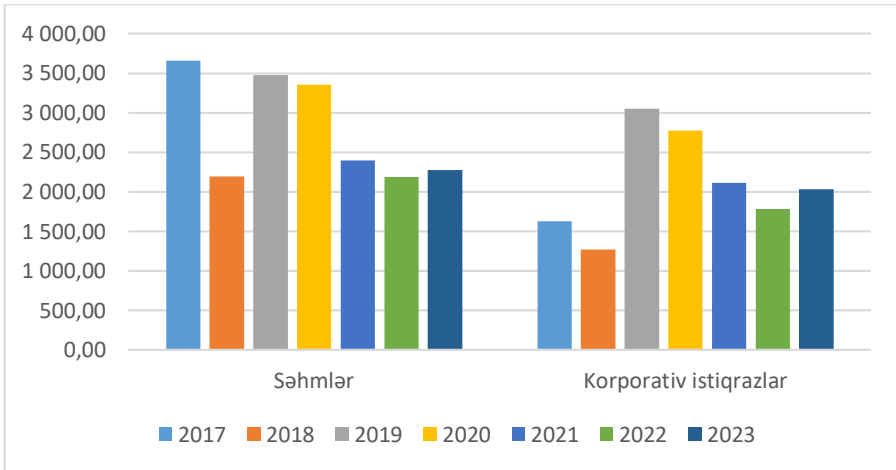
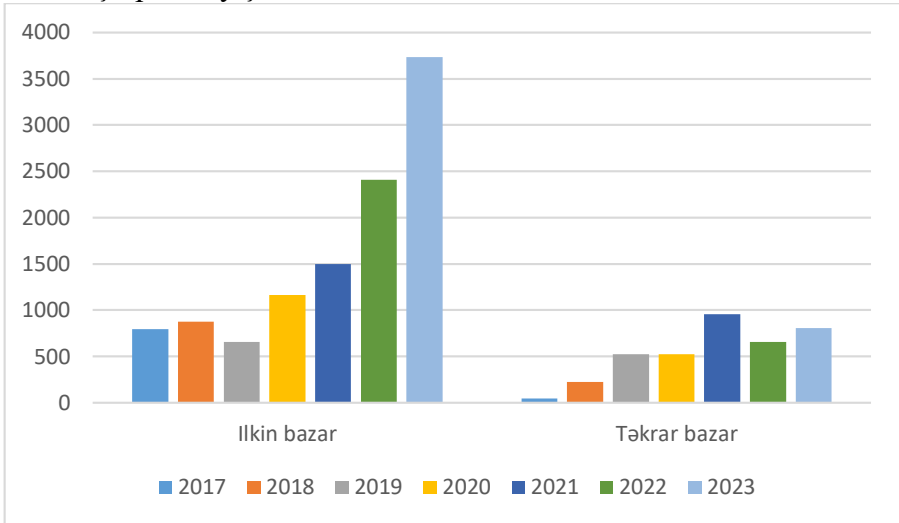

Diagram 2. Qiymətli kağızlar bazarında səhm və istiqrazların həcmi

Mənbə: müəllif tərəfindən keçmiş MBNP-ın və ARMB-nin məlumatlarına əsasən tərtib olunub.

Lakin, 2017-ci ildə Mərkəzi bankın notları əvvəlki illə müqayisədə 19,4 dəfə artaraq 5,227 mln. manata çatdı və dövlət istiqrazlarının həcmi 6,2 dəfə üstələdi. 2017-ci ildə Mərkəzi Bankın notlarının dövlət qiymətli kağızlar bazarındakı payı 86%, dövlət istiqrazlarının payı isə 14% təşkil edirdi. Qeyd edək ki, Mərkəzi Bankın notlarının həcmi 2018-ci ildə 2,3 dəfə artaraq 12,242 mln. manata çatmışdır. 2019-cu ildə isə onların həcmi müəyyən qədər azalaraq 10,597 mln. manat olmuşdur. Bu Mərkəzi Bankın notlarının həcmnin artması tendensiyalarının davam edəcəyindən xəbər versə də, 2020-ci ildə dünyada baş vermiş pandemiya və bununla bağlı olaraq yaranan iqtisadi böhranlar Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarından da yan keçməmişdir, belə ki, Mərkəzi Bankın notlarının həcmində 1,5 dəfə azalmanı müşahidə edirik. Mərkəzi Bankın notları əsasən bazarda məcburi yerləşdirildiyindən bu kommertiya banklarına qarşı Mərkəzi Bankın tələblərinin artmasını göstərir. 2021-ci ildə isə yenə də Azərbaycanın müharibə nəticəsində iqtisadi itkilərini nəzərə alaraq investisiya baxımından azalmanın şahidi oluruq. 2021-2023-cü

İllər ərzində isə təkrar bazarda ciddi dəyişiklik olmasa da, ilkin bazarda nəzərə çarpan dəyişiklik var.

Diaqram 3. Dövlət qiymətli kağızlarının ilkin və təkar bazasının inkişaf dinamikası

Mənbə: müəllif tərəfindən keçmiş MBNP-in və ARMB-nin məlumatlarına əsasən tərtib olunub

5. Milli fond bazarında kommersiya banklarının vasitəçilik fəaliyyətinin müasir vəziyyəti qiymətləndirilmişdir.

Bu fəaliyyətin növlərindən biri də broker fəaliyyətidir. Ölkəmizdə broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyanın alınması zamanı irəli sürülən başlıca tələb, hüquqi şəxsdə qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə uçot və hesabat sisteminin aparılmasına dair qaydaların mövcud olmasının zəruriliyindən ibarətdir.

Brokerin öz müştərilərinə təqdim edə biləcəyi xidmətlərin xüsusiyyətləri və növləri üç məqamdan asılıdır:

- onda olan lisenziyanın və ya qiymətli kağız bazasının peşəkar iştirakçılarının lisenziyalarının qoyduğu məhdudiyətlər;
- göstərilən broker xidmətlərinin siyahısının qeyd edildiyi, konkret müştəriyə broker xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin tərkibi;
- broker şirkətinin həcmi və onun bazarda yeri. Broker şirkəti nə qədər böyük olarsa, o öz müştərilərinə bir o qədər geniş potensiallı xidmətlər təklif edə bilər.

Diler fəaliyyəti-bu müəyyən qiymətli kağızların alış və satışı üzrə ictimai şəkildə qiymətlərin elan olunması ilə qiymətli kağızların bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər tərəfindən qiymətli kağızları öz adından və öz hesablarına alıb, onları yenidən investora satmaqla alqı-satqı sazişlərinin bağlanmasıdır. Qiymətli kağızları aşağı qiymətə alıb baha qiymətə satmaqla dilerlər bazarda aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

- qiymətli kağızların buraxılışları, onların məzənnələri və keyfiyyəti haqqında informasiyanı təmin edir;

- müştərilərin bəzən brokerlər (bir qayda olaraq, diler maklerlə əlaqə saxlamır; o, brokerə sifariş verə bilər) vasitəsilə də çatdırıla bilən tapşırıqlarını yerinə yetirən agentlər kimi hərəkət edirlər; bəzən bunun əksi olan vəziyyət də yarana, yəni broker dilerə müraciət edə bilər;

- qiymətli kağızlar bazarında vəziyyəti izləyir-dilerlər qiymətli kağızların məzənnəsinin kəskin şəkildə tərəddüd etməsində maraqlı deyil: onlar alış qiyməti (bu, aşağıdır) ilə satış qiyməti (bu, yuxarıdır) arasında fərqi götürdüklərindən, onların gəliri həmişə var, lakin, qiymətli kağızların məzənnəsi kəskin şəkildə tərəddüd etdikdə, alış qiyməti yüksək ola bilər ki, nəticədə də dilerlər uduzurlar (buna görə də hesab olunur ki, dilerlər qiymətli kağızlar bazarının təşkilatçılarıdır-qiymətli kağızlara olan tələb artırsa, dilerlər dərhal öz kağızlarını satmağa başlayırlar və s.);

- satıcılarla alıcıları bir araya gətirməklə, qiymətli kağızlar bazarının inkişafına tökan verir, yəni broker əməliyyatlarını yerinə yetirməklə, bazarda katalizator kimi çıxış edirlər.

Qiymətli kağızlar bazarında bankların vasitəçilik əməliyyatlarında biri də depozitar fəaliyyətdir. Bu qiymətli kağızların sertifikatlarının saxlanması və ya qiymətli kağızlara hüquqların uçotu və ya ötürülməsi xidmətlərinin göstərilməsidir.

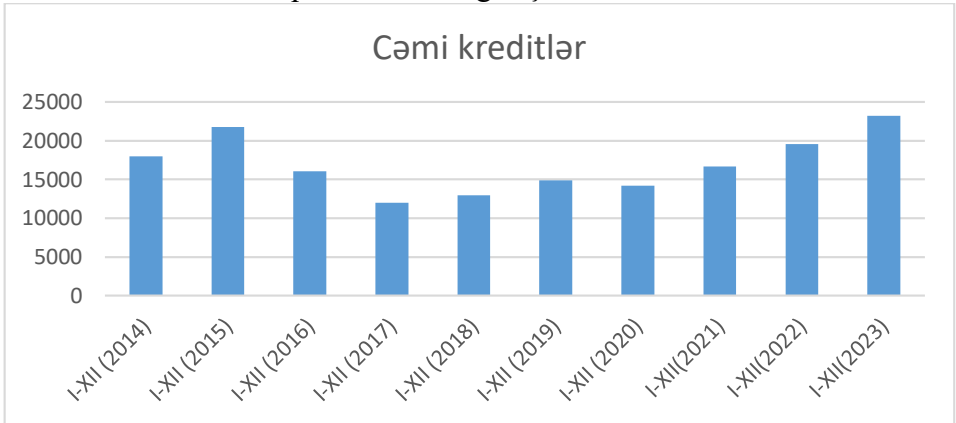
Depozitar təşkilatı fond bazarının peşəkar iştirakçılarından biridir və onun əsas funksiyası qiymətli kağızlar üzrə mülkiyyət hüququnun təminatçısı kimi çıxış etməkdir.

Qiymətli kağızların pula (nağd formada yaxud kredit formasında) mübadiləsinə təmin etməkdən ötrü həm özündə kliring və saxlanılma funksiyalarını birləşdirən vahid milli depozitar sistemindən, həm də müstəqil kliring və depozitar sistemlərindən istifadə oluna bilər.

6. Azərbaycan fond bazarında bankların vasitəçilik əməliyyatlarının investisiyaların maliyyələşdirilməsinə təsiri xüsusiyyətləri

üzə çıxarılmışdır.

Kommersiya bankların investisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirməsi mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə kapital və təkrar maliyyələşdirmə imkanları sahəsində dövlət tənzimlənməsi sisteminin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Banklar iqtisadiyyatın digər subyektlərindən fərqli olaraq investisiyaların maliyyələşdirməsinin müxtəlif formalarının əldə olunması və tətbiqi üzrə daha da geniş imkanlara malikdirlər.

Diaqram 4. Bank kreditlərinin həcmi dinamikası (Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Mənbə: Maliyyə bazarlarına nəzarət palatasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqram 4-ün məlumatlarından görmək olar ki, 2015-ci ilin fevral devalvasiyasından sonrakı dövrdə 2016-2019-cu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında bank kreditlərinin həcmi azalmağa başlamışdır. Qiymətli kağızların bank sektorunda artım dinamikasına malikdir. Belə ki, 2018-ci ildə 2017-ci illə müqayisədə 1,088 mln. manat yəni 43 % artmışdır. 2020-ci ildə belə 2017 və 2018-ci ilin ümumi illik göstəricilərinə nisbətə artım müşahidə olunur.

2020-2023cü illər arasındakı dinamikaya baxdıqda kəskin dəyişikliklə olmasa da, ümumilikdə dinamika daimi artım istiqamətdədir. Bunu isə son illərdə Mərkəzi Bankın uçot dərəcələrini aşağı endirməsi, maliyyə stabilliyinin yaranmağa başlanması və son illərdə dövlətin sahibkarlıq sahəsində kreditlərin subsidiyalaşdırmaq istəməsi, güzəştli kredit mexanizminin işə düşməsi və həmçinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa işlərinə investisiyaların yönəldilməsi ilə əlaqələndirə

bilərik. Və qeyd etmək lazımdır ki, kreditin həcmnin artan dinamikası Azərbaycanda fond bazarında investisiya imkanlarını da genişləndirir.

Cədvəl 1. Bank sektorunun aktivləri (mln.man)

Aktivlər	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1. Nağd vəsaitlər	1,153.0	1,363.8	1,531.5	1,532.2	1,803.2	1 957,8	1 877,0
2. Mərkəzi Bankda müxbir hesablar	2,032.2	2,332.6	2,600.7	3,071.0	7,213.9	6 327,7	6 390,3
3. Nostro hesablar (başqa banklardakı müxbir hesablar)	2,626.0	1,958.6	3,266.7	3,493.9	4,605.7	3 115,1	2 251,2
4. Banklar da daxil olmaqla, maliyyə institutlarındakı depozitlər	7,233.5	6,484.8	5,538.2	4,155.7	1,879.3	4 998,4	4 006,6
5. Qiymətli kağızlar	2,498.5	3,586.5	3,261.3	4,335.0	4,890.1	8 337,7	7 098,0
6. Banklar da daxil olmaqla, maliyyə institutlarına kreditlər	259.5	257.6	304.8	259.7	323.5	382,9	420,2
6.1. Xalis kreditlər	208.6	235.2	287.7	244.7	302.7	370,9	409,6
7. Müştərilərə verilən kreditlər	11,337.6	12,628.3	14,900.9	14,157.0	16,659.1	19 594,4	23 183,0
7.1. Kreditlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyat	1,476.5	1,479.0	1,449.7	1,136.6	1,145.8	1 158,8	1 338,3
7.2 Xalis kreditlər	9,861.1	11,149.3	13,451.2	13,020.3	15,513.3	18 435,6	21 844,7
8. Əsas vəsaitlər	858.5	953.3	987.4	741.4	774.8	812,6	749,3
9. Qeyri-maddi aktivlər	128.2	145.6	167.8	146.4	154.9	152,3	152,4
10. Digər aktivlər (məqsədli ehtiyatlar çıxılmaqla)	1,321.4	1,292.7	1,630.3	1,314.7	1,324.3	2 546,8	4 399,1
11. Cəmi aktivlər	27,921.0	29,502.4	32,722.8	32,055.3	38,462,2	47054,9	49 178,2

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına nəzarət palatasının rəsmi saytı - www.fimsa.az

Cədvəl 2. Bank sektorunun öhdəlikləri (mln.man)

Öhdəliklər	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1. Depozitlər (maliyyə institutları istisna olmaqla)	16,894.9	18,581.2	21,326.7	20,722.9	26,938.3	33 762,6	34 550,1
1.1 Fiziki şəxslərin depoziti	7,542.5	8,269.7	8,508.0	8,044.7	9,032.4	11 483,0	12 582,2
1.1.1.Müddətli	5,187.6	5,479.0	5,658.7	4,789.2	5,339.0	6 204,1	6 882,1
1.1.2.Tələbli	2,354.9	2,790.7	2,849.3	3,255.4	3,693.4	5 278,9	5 700,1
1.2 Hüquqi şəxslərin depoziti	9,352.4	10,311.5	12,818.7	12,678.3	17,605.9	22 279,6	21 967,9
1.2.1.Müddətli	1,710.9	1,449.7	2,605.6	2,039.0	2,052.6	2 577,8	4 499,5
1.2.2.Tələbli	7,641.5	8,861.8	10,213.1	10,639.3	15,853.3	19 701,8	17 468,4
- sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin depozitləri		105.7	130.0	133.2	209.0	260,0	365,6
2. Mərkəzi Bankın banklara qarşı tələbləri	507.6	384.7	326.1	374.4	319.1	217,0	47,1
3. Loro hesablar	184.1	191.1	235.0	232.0	195.5	560,4	343,3
4. Maliyyə institutlarının depozitləri	1,515.5	1,126.2	1,205.5	1,078.2	1,071.3	1 254,2	1 533,5
5. Bankların kreditləri	223.9	87.5	74.5	48.7	130.0	137,8	89,1
6. Digər maliyyə institutlarının kreditləri	1,891.8	2,008.3	1,991.6	2,099.0	2,380.8	2 701,1	3 077,8
7. Banklar tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar	1,855.4	1,829.8	1,747.7	1,729.7	894.4	821,3	777,4
8. Digər passivlər		1,221.8	1,232.7	1,071.1	1,563.5	1 978,5	2 696,5
9. Cəmi öhdəliklər	24,211.8	25,430.6	28,139.8	27,356.1	33,492.9	41 432,8	43 114,8

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına nəzarət palatasının rəsmi saytı - www.fimsa.az

2015-ci devalvasiyadan dövründən sonrakı mərhələdə 2016-2018-ci illərdə bank sektorunun mənfəətlilik göstəriciləri aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə bank sektorunda xalis mənfəət 0,883 mln. manatdan 0,279 mln. manata düşmüşdür, yəni 3,1 dəfə azalmışdır. Bu ildən etibarən qeyri-sabitlik amillərinin nisbətən azalması müşahidə olunur. Hətta bank sektorunun mənfəətlilik göstəricilərində irəliləyiş hiss olunur (bax cədvəl 2.). 2019-cu ildə bank

sektorunun xalis mənfəəti 2018-ci illə müqayisədə 47% artaraq 0,537 mln. manat təşkil etmişdir. 2020-ci ildə isə bu göstərici nəzərə çarpmayacaq dərəcədə aşağı səviyyədədir. 2021-ci ildən etibarən maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatla və mənfəət və zərər hesabatına diqqət yetirdikdə aktivlərin, bu aktivləri yaradan öhdəliklərin, kapitalın və xalis mənfəətin həcmində artma müşahidə edirik. Bu isə Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsini aşağı endirməsi kommersiya banklarının daha çox investisiya imkanlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da özlüyündə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ilə nəticələnir.

Cədvəl 3. Bank sektoru üzrə mənfəət və zərər göstəriciləri (mln.man)

Mənfəət və zərər maddələri	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1. Faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri	1,775.2	1,753.0	1,922.2	1,920.5	2,107.0	2 738,8	3 492,9
1.1. Kreditlər üzrə faizlər	1,282.7	1,224.5	1,421.6	1,519.5	1,708.1	2 194,4	2 573,8
2. Faiz və onlara bağlı xərclər	824.9	581.9	547.9	492.5	538.4	657,8	839,4
2.1. Depozitlər üzrə faizlər	373.4	377.8	372.4	312.9	362.3	459,0	596,0
3. Xalis faiz gəliri (zərəri)	950.3	1,171.1	1,330.3	1,368.1	1,537.5	2 040,6	2 608,7
4. Qeyri-faiz gəlirləri	938.5	549.1	723.7	672.1	876.0	1 216,0	1 368,2
5. Qeyri-faiz xərcləri	980.6	1,025.6	1,205.0	1,236.5	1,470.7	1 885,2	2 335,7
6. Əməliyyat mənfəəti (zərəri)	908.2	694.6	849.0	803.7	942.8	1 371,4	1 641,2
7. Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayrımlar (xərclər)	(26.5)	345.4	177.3	71.0	168.9	195,5	271,8
8. Digər gəlirlər (xərclər)	4.1	2.5	21.3	0.6	0.7	0,1	2,7
9. Vergilər ödənilənədək mənfəət (zərər)	938.8	351.7	693.0	733.3	774.6	1 176,0	1 384,6
10. Mənfəətdən vergilər	55.2	72.3	156.1	165.5	165.6	261,5	308,2
11. Xalis mənfəət (zərər)	883.6	279.4	536.9	567.8	609.0	914,5	1 076,4

Mənbə: Maliyyə Bazarlarına nəzarət palatasının rəsmi saytı - www.fimsa.az

7. Azərbaycanın fond bazarında vasitəçilik fəaliyyəti və bankların vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanın maliyyə bazarlarında vasitəçilik fəaliyyəti müstəqillik illərində təşəkkül tapmağa başladı. İlkin dövrlərdə bu fəaliyyət

sahəsi zəruri qanunvericilik bazasının mövcud olmadığı, qiymətli kağızlar bazarının kor-təbii tendensiyalarının təsiri və digər ölkələrin təcrübəsinin ölkə bazarına köçürülməsi şəraitində formalaşdı.

Fond bazarında investorların hüquqlarını müdafiə edən normativ-hüquqi bazanın təhlili nəticəsində görmək olar ki, o, çox fraqmentar xarakter daşıyır və bazar iştirakçılarının hüquqlarını kompleksli şəkildə təmin etmir. Eləcə də vasitəçilik fəaliyyətinin inkişafında əsas amillərdən biri bazar həcmnin artmasının vasitəçilərin kəmiyyətinə təsiridir. Bazar həcmnin ilkin artımı vasitəçilərin sayının artmasına gətirib çıxarır, bu isə öz növbəsində bazarın strukturunun güclənməsinə səbəb olur. Kommersiya banklarının qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinin araşdırılması zamanı mühüm məqamlardan biri adi “klassik” bank əməliyyatlarına (depozit-borc və hesablaşma) xas olan risklərin bankların fond bazarında iştirakı ilə bağlı risklərdən ayrılması məsələsinin həll edilməsidir.

Fikrimizcə, bank sisteminin valyuta və maliyyə qeyri-sabitlikləri amillərinin təsirinə məruz qaldığı və bank sisteminin yenidən qurulması, dayanıqlılığının artırılması problemlərinin kəskinləşdiyi hazırkı vəziyyətdə kommersiya banklarının qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinə fərqli yanaşma zəruridir.

Hazırda ən başlıca məsələlərdən biri vasitəçilik fəaliyyətinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək, indiki çətin dövrdə bu vaxtadək toplanan təcrübəni, peşəkar heyəti və bazarın müəyyən formalaşmış infrastruktur amillərini itirməmək üçün qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən vasitəçilərin real olaraq işləyə biləcəyi alət və vasitələri işləyib hazırlamaq lazımdır.

8. Milli fond bazarının dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər işlənib hazırlanmış, təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Maliyyə bazarının vasitəsilə iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi, ETT-in inkişafı, ölkənin elmi-tekniki potensialının artırılması, innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və iqtisadi artımın təmin olunması üçün maliyyə resurslarını səfərbər etmək olar.

Son dövrlərdə qlobal miqyaslı maliyyə böhranları dalğaları böhran vəziyyətinin dəf edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında fond bazarının özünütənzimləmə mexanizmlərinin qeyri-səmərəliliyini bir daha sübut etmiş oldu. Hazırda fond bazarının dövlət tənzimlənməsi

problemləri çox aktualdır. Qlobal maliyyə böhranlarından sonra bir sıra iqtisadçılar belə nəticəyə gəlmişdirlər ki, maliyyə bazarları öz fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün onların ciddi çərçivələrdə reqlamentləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

30 ilə yaxın postsovet dövrü inkişafına baxmayaraq, milli bank sisteminə innovasiya fəaliyyətinin vahid strategiyası hələ də mövcud deyil. Bu da ölkə banklarında innovasiya fəaliyyətinin aparılmasının sistemli xarakterinin mövcud olmamasını şərtləndirir. Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin mövcud olmamasını etiraf etmək məcburiyyətində qalıraq.

Fikrimizcə, hazırki vəziyyətdə yalnız ölkə sənayesinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi və investisiyalaşdırılması ilə məşğul olan ixtisaslaşmış bank strukturlarını (şərti olaraq yenidənqurma və inkişaf bankları adlandırılan) formalaşdırmaq lazımdır.

Ölkənin fond bazarında insayder tendensiyaları güclüdür. Burada emitentlərin və iri investorların fəaliyyəti haqqında əvvəlcədən informasiyanın əldə edilməsi yolu ilə yaxşı gəlir əldə etmək imkanları mövcuddur. Azərbaycanın qanunvericiliyində insayder məlumatlarının istifadəsinə qadağa qoyan və bu proseslərin qarşısını alan normalar yoxdur, digər tərəfdən emissiya zamanı bürokratik əngəllər, bazarda müəyyən fəaliyyət növlərini əlində cəmləyən inhisarçı subyektlərin mövqelərini əlində saxlamaq üçün bazara giriş maneələri qiymətli kağızların buraxılışına hazırlıq prosesində operativliyin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Fond bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi böhranların daha əvvəlcədən qarşısının alınması və risklərin qiymətləndirilməsi, yeni risklərin meydana çıxmasının qarşısının alınması ilə optimal əlaqələndirilməsinə yönəldilməlidir. İlk növbədə risklərin əmələ gəlməsinə şərait yaradan təhlükələri təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq zəruridir.

Fond bazarının instutusiona sisteminin əsas elementlərindən biri özünütənzimləmə təşkilatlarıdır. Nəzəri olaraq, onlar dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə bazar iştirakçılarının tənzimləmə səviyyəsini yüksəltməklə qiymətli kağızlar bazarının səmərəli fəaliyyətinə şərait yaratmalıdırlar.

Ölkənin fond bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün onun tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

9. Azərbaycanda kommertiya banklarının fond bazarında vasitəçilik əməliyyatlarının inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarı digər ölkələrlə müqayisədə olduqca gəncdir. Bu sahənin inkişafı üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2012-2020-ci illəri əhatə edən proqram hazırlanmışdır. Müasir dövrdə qiymətli kağızlar bazarında likvidliyin artırılması vacib məsələlərdən biridir və bunun üçün market-meykerlərin yarandılması, əməliyyatların şəffaf şəkildə keçirilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu sahədə banklarda korporativ idarəetmə standartlarının təkmilləşdirilməsi də fond bazarının inkişafına yol açar bilər.

Ölkənin bank sektorunun kredit resurslarının artırılması və dövriyyədəki pul kütləsinin optimallaşdırılması, əhalinin pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsi və onların investisiya resurslarına transformasiyası məqsədlə qiymətli kağızlar bazarını aktivləşdirmək, bank əmanətlərindən gəlirlərə və qiymətli kağızlardan əldə olunan dividendlərə qoyulan vergiləri azaltmaq və ya güzəştli vergi rejimi, vergi tətilləri müəyyən etmək zəruridir.

AR-ın “İnvestisiya fondları haqqında” Qanununda göstərilir ki, “investisiya fondu-səhmlərinin buraxılması və açıq yerləşdirilməsi vasitəsilə cəlb edilən pul vəsaitini qiymətli kağızlara investisiya edən, habelə qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə fəaliyyəti həyata keçirən və diversifikasiya edilmiş investisiya portfelinə sahib olan açıq tipli səhmdar cəmiyyətidir”. Lakin, qanunun qəbul edildiyi vaxtdan kifayət qədər vaxt keçsə də, hazırda Azərbaycanda yalnız 2 investisiya fondu mövcuddur. İnvestisiya fondlarının fəaliyyət göstərməsi üçün çox iri maliyyə resurslarının tələb olunması, özəl sektorun kapitalının yüksək təmərküzləşməsi səviyyəsinin olması ilə əlaqədardır.

Bankların qiymətli kağızlara investisiyalarının artmasının ən əhəmiyyətli amili: onlar üzrə nisbətən yüksək gəlir səviyyəsi, daha az risk və kredit əməliyyatları ilə müqayisədə yüksək likvidliyin təmin olunmasıdır.

Bankların vasitəçilik əməliyyatlarının inkişafı üçün zəruri şərtlər aşağıdakılardır:

- Birincisi, qiymətli kağızlar bazarında möhtəkir xarakterli qısa və uzunmüddətli alət və vasitələrin mövcud olması;
- İkincisi, fond bazarında vəsait yerləşdirmək istəyən kapital istehlakçıları və onu təklif edənlərin kiyət qədər çox olması.

Dissertasiya mövzusunda nəşr olunan əsərlərin siyahısı

1. “Фондовые ценные бумаги Азербайджана”. Экономическая теория в XXI веке: поиск эффективных механизмов хозяйствования: материалы международной научно-практической конференции (Новополоцк, 23-24.10.2014) Министерство Образования Р. Беларусь, Полоцкий государственный университет (Ч.2), стр.163-166
2. “Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının mövcud vəziyyəti”. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və Pedaqoji Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №42, 2015, səh. 237-240
3. “Fond birjalarında aparılan əməliyyatların müasir vəziyyəti”. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 93 illik yubileyinə olunan “Əmək və sosial problemlər” elmi əsərlər toplusu, №1(17), Bakı^ 2016, səh.183-187
4. “Государственное регулирование деятельности инвестиционных компаний в Азербайджане”. Современные проблемы и тенденции развития экономики управления и информатики в XXI веке, Санкт-Петербург 2016, стр. 233-235
5. “Определение роли и экономического воздействия рынка ценных бумаг на экономику страны в современных экономических условиях”. Реформування фінансово- економічної системи: погляд у майбутнє, Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів докторантів і молодих учених, 26-27 січня 2018, сторінка 70-74
6. “Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatın inkişafına təsiri”. Bakı Mühəndislik Universiteti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq gənc tədqiqatçıların elmi konfransı elmi əsərlər toplusu, I hissə, 27-28 aprel 2018, səh. 795-798
7. “Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf məsələləri”. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, “Maliyyə və Uçot” jurnalı, №4, 2018, səh. 22-28
8. “Qiymətli kağızlar bazarında vəsait cəlbətmə imkanları”. Sumqayıt Dövlət Universiteti, “İqtisadi təhlükəsizlik mövcud vəziyyət və perspektivlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2-3 may, 2018, səh. 296-298
9. “Role of state regulation in the development of the Azerbaijan Republic stock market”. International Scientific Journal “Theoretical and Applied Science” N 06 (62) 2018, page 241-244. Philadelphia,

USA. <http://s-o-i.org/1.1/TAS-06-62-42> <http://www.t-science.org/arkivDOI/2018/06-62/PDF/06-62-42.pdf>

10. "The Role Of The Stock Market In The Mobilization Of Long-Term Financial Resources". "Latgale National Economy Research" Journal of Social Sciences , №1 (10), 2018, page 35-44
11. "Роль идей М.Д.Загряцкого в правовом регулировании финансовых правоотношений". Взгляды М.Д.Заградцкова об админи стативной юстиции: Теоретическое значение и практическая применимость в современных условиях (к 145-летию со дня рождения) 15 ноября, 2018
12. "Trends in Banking Sector development and Foreign Direct investments in Azerbaijan". "Tourism and hospitality studies" international journal, volume 7, number 3, 2018, page 78-86
13. "The Effect of Stock Market and Foreign Direct Investment of Economic Growth". "Tikintinin iqtisadiyyatı və Menecmenti" elmi-praktiki jurnal. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, N 1 (16), səh. 21-25. 2019
14. "The Role Of Financial And Account Infrastructure In The Development Of Securities Market". V.Turkcess Uluslararası Eğitim Ve Sosyal Bilimler Kongresi International Education And Social Sciences Congress (21. yy Becerileri/21st Century Skills) 27-29 Haziran/June 2019 İstanbul
15. "Bank Efficiency Analysis of Financial Innovations: DEA Model Application for the Institutional Concept". Marketing and Management of Innovations, 1, 290-303. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.1-22>

Dissertasiyanın müdafiəsi “27” iyun 2024-cü il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin www.unec.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “24” may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.05.2024
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 1 ç.v. (40016 işarə). Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809